

**Volume-2, Issue-1, February 2019**



# **Anekanth Journal of Humanities and Social Sciences**

मोहिते दिंगबर तुळशीदास  
इतिहास विभाग  
सहाय्यक प्राध्यापक,  
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती  
Email ID - digambarmohite12@gmail.com  
Mobile No. - 7350230678

## रायगड (१६८९-१८९८)

**प्रस्तावना :** मराठ्यांच्या इतिहासामध्ये रायगडचे महत्त्व अनन्य साधारण असे आहे. रायगडावर शिवाजीचे दोन राज्यभिषेक झाले. संभाजीची राजकीय कारकिर्द ज्या रायगडावर घली. त्या रायगडाचे वर्णन सभासद बखरकाराने पुढील शब्दात केले आहे.

राजा खास जाऊन पाहता गड बहुत चखोर चौतर्फा गडाचे कडे तासिल्या प्रमाणे दीड गाव उंच पर्जन्यकाळी गवत उगवत नाही आणि धोंडा तासिव एकच आहे. दौलताबाद हा पृथ्वीवरील चखोर गड खरा; परंतु तो उंचीने थोडका दौलताबादचे दशगुणी उंच असे देखोन संतु”ठ झाले आणि बोलिले तात्कास जागा हाच गड करावा.<sup>९</sup>

अशा रायगडा विट्याची जनमाणसात प्रचंड कुतुहल असल्याचे दिसून येते. सदर शोधनिबंधामध्ये मी १६८९-१८९८ दरम्यानचा रायगडावरील राजकीय घटना मांडण्याचा यथोचित प्रयत्न केला आहे.

---

### शिवपूर्वकालीन रायगड -

ज्या किल्ल्याचा उल्लेख युरोपियन लोक पुर्वेकडील जिब्राल्टर असा करतात. तो रायगड विविध नावांनी ओळखला जातो. ती नावे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

- १) रायगड, २) रायरी, ३) इस्लामगड, ४) नंदादीप, ५) जंबुद्वीप, ६) तणस,
- ७) रांशवटा, ८) बेदनूर, ९) रायगिरी, १०) राजगिरी, ११) भिवगड, १२) रेड्डी,
- १३) शिवलेका, १४) राहीर, १५) पुर्वेकडील जिब्राल्टर <sup>३</sup>

अशा रायगडाचा राजकीय प्रवास सुरु होतो १२ व्या ‘तकापासून तेंव्हा रायगडाची सत्ता मराठा पाळेगाराच्या हाती असते. १४व्या ‘तकात विजयनगरचे साम्राज्य निर्माण झाल्यानंतर रायगडचा नाममात्र ताबा विजयनगरकडे जातो. १४३६ मध्ये अल्लाउद्दीन शाह बहामनी २रा याने रायगडवरील अधिकाऱ्यास आपले स्वामित्व मान्य करण्यास लावले. बहामणीच्या अस्तानंतर अहमदनगरच्या निजामशाहने रायगड आपल्या ताब्यात घेतला. निजामशाहीत कैदी ठेवण्यासाठी रायगडचा उपयोग केला जात असे.<sup>३</sup>

इ.स. १६३६ साली मोगल सम्राट ‘हाजहान व विजापुरचा आदिलशहाच्या संयुक्त फौजेने निजामशाही वर विजय मिळवला. यानंतर मोगल व आदिलशहा यांच्यात एक करार होतो. या करारानुसार रायगडचा ताबा आदिलशहाकडे जातो.

### शिवाजीच्या ताब्यातील रायगड :

रायगड जावळीच्या सुभ्यामध्ये येतो. जावळी चा भाग घनदाट अरण्याने वेढला असल्याने तेथे प्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित करणे आदिलशाहीला ‘क्य नसल्याने आदिलशाहीने जावळीचा भाग मोरे घराण्याकडे दिला होता. मोरे घराण्याला ‘चंद्रराव’ हा किताब आदिलशहाने दिला होता.

**१६५५** च्या दरम्यान चंद्रराव दौलतराव मोरे निपुत्रीक मरण पावला. याच सुमारास विजापुरचा आदिलशहा देखील मरण पावला. या राजकीय घडामोर्डीचा अचूक फायदा शिवाजीने करून घेतला आणि **१५** जानेवारी **१६५६** रोजी शिवाजीने जावळी आपल्या ताब्यात घेतली. यानंतर ‘चंद्रराव’ यशवंतराव मोरे रायगडच्या आश्रयाला जातो. शिवाजी रायगडाला वेडा घालतो तेंव्हा ‘चंद्रराव’ यशवंतराव मोरे गुंजण मावळचा देशमुख हैबतराव सिलीमकर याच्या मध्यस्तीने शिवाजी बरोबर करार करतो. या करारानुसार रायगडचा ताबा मे **१६५६** मध्ये शिवाजीला मिळतो.

जून **१६६५** मध्ये शिवाजी व मिर्झाराजे जयसिंग यांच्यात पुरंदरचा तह झाला. या तहानुसार शिवाजीकडे **१२** किल्ले राहिले त्यात रायगड होता.

६ जून १९७४ रोजी शिवाजीने स्वतःचा पहिला राज्यभिंक करवून घेतला आणि मराठ्यांचे स्वतंत्र सार्वभौम स्वराज्य निर्माण झाले. यानंतर शिवाजीने २४ सप्टेंबर १९७४ रोजी ‘गव्य पंथीय निश्चलपूरीकडून स्वतःचा दुसरा राज्यभिंक करवून घेतला. ३ एप्रिल १९८० रोजी रायगडावर शिवाजीचा मृत्यू होतो.

### संभाजीकालिन रायगड -

शिवाजीच्या मृत्यूनंतर संभाजी संघ”<sup>१</sup> करून राजपद प्राप्त करतो. १६ जानेवारी १९८१ रोजी संभाजी स्वतःचा राज्यभिंक करवून घेतो. संभाजी गादीवर येताच मोगल-मराठा संघ”<sup>१</sup> सुरु होतो. हा संघ”<sup>१</sup> सुरु असतानाच १ फेब्रुवारी १९८१ रोजी संगमेश्वर येथे संभाजी पकडला जातो आणि ११ मार्च १९८१ रोजी मारला जातो.

२५ मार्च १९८१ रोजी इतिकादखान उर्फ झुल्फिकारखान याने रायगडला वेढा घातला. मराठ्यांची राजधानी रायगडला पडलेला हा वेढा सुमारे सव्हा सहा महिने असतो. ३ नोव्हेंबर १९८१ रोजी रायगड मोगलांच्या हाती पडतो. या ठिकाणी काही प्रश्न निर्माण होतात. सुर्यांजी पिसाळाने फितुरी करून रायगडचा ताबा मोगलांना दिला का? की रायगड मोगल- मराठा तहाने मोगलांच्या ताब्यात जातो? या प्रश्नाविंयांची अनेक इतिहासकारांनी पुराव्यानिशी आपली मते मांडली आहेत ती माणून घेणे आगत्याचे ठरते.

### सुर्यांजी पिसाळाची फितुरी :

या ठिकाणी सरदेसाई लिहितात - मराठ्यांनी जे किल्ले बांधले, त्या अत्यंत दुर्गम व अजिंक्य असा रायगड होता. मराठ्यांस तो अनेक व”<sup>१</sup> निकराने लढविता आला असता. एका पठारावरील हा किल्ला असा आहे, की तेथे गुरेढोरे राहु ‘कतात व मोठ्या शिंबंदीस पुरेल इतके धान्य पैदा होऊ ‘कते. मात्र फितुरीपुढे हद्द आहे! फितुरीमुळे ३ नोव्हेंबर १९८१ रोजी रायगड पडला. वेढा आठ महिने चालला होता. वाईच्या सुर्यांजी पिसाळास देशमुखी पाहिजे होती व तिच्या लोभाने किल्ल्याचा दरवाजा खानास सताड उघडा झाला.

अन्यस्त्र ते लिहितात - वेढा घालून आठ महिने झाले, तथापि इतिकादखानाचे पाऊल यत्किंचित पुढे पडेना. तेंव्हा खानाने कपटविद्येचा प्रयोग केला. सूर्याजी पिसाळ हा एक हुशार गृहस्थ वर किल्ल्याच्या बचावास होता. त्याला वाईची देशमुखी देण्याचे आमि”। दाखवून खानाने त्यास फितुर केले. किल्ल्याचे दरवाजे उघडून सूर्याजीने मार्ग ‘ु २ रविवार दि. ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी मोलगांना आत प्रवेश करून दिला. त्यावेळी येसुबाईची काय अवस्था झाली असेल, याची कल्पनाच केलेली बरी. जिवास अपाय करणार नाही, अशी खाना कडून ‘पथ घेवून ती मुलांमंडळीसह खानाच्या स्वाधीन झाली.<sup>४</sup>

सूर्याजीने केलेल्या फितुरी संदर्भात कुलाबा गॅझेटियरकार लिहितात - वाईच्या देशमुखीच्या वतनाच्या लोभाने सूर्याजी पिसाळाने मावळ्यांनिशी खानास मदत दिली. त्याच्या प्रयत्नांनी गडावरील शिबंदी खानास ‘रण झाली.<sup>५</sup>

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्यासंदर्भात जदुनाथ सरकार लिहितात - १६८८च्या डिसेंबरमध्ये वजीर असदखान याचा मुलगा इतिकादखान यास सैन्य देऊन औरंगजेबाने रायगड काबीज करण्यास पाठविले. १६८९ ऑक्टोबर १९ रोजी त्याने रायगड घेतला. त्याने शिवाजीच्या राण्या, येसुबाई, ‘आहू, संभाजीच्या व राजारामाच्या मुलांस व बायकांस कैद केले.<sup>६</sup>

या संदर्भात चिटणीस बखदकार व ईश्वरदास यांचे म्हणणे असे की येसुबाई आणि तिचे सल्लागार यांनी बहुधा इसे ठरविले असावे की, संभाजीच्या मृत्यू व राजारामाचे महारा”द्राबाहेर जाणे या गो”टी ध्यानी घेता व महत्त्वाची बरीच माणसे महारा”द्राबाहेर गेली आहेत, अशा वेळी रायगडावर असलेल्या सामान्य बिनलढाऊ माणसांचा प्रतिकाराचा प्रयत्न फुकट आहे. ‘ांतपणे ‘रण जाण्यांतच ‘आहुचे व सर्वांचे कल्याण आहे.<sup>७</sup>

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्याबाबत जयसिंगराव पवार म्हणतात - नवे छत्रपती राजाराम महाराज यांचाही स्वराज्यात निभाव लागला नाही. त्यांना कर्नाटक जिंजी किल्ल्यावर आश्रय घ्यावा लागला. तेंव्हा महारा”द्रात आता एकटा रायगड मोगल बादशहाच्या अफाट सामर्थ्यासमोर लढत होता, आणि हे येसुबाईना माहित होते की, सर्व

स्वराज्य ‘त्रूच्या घशात गेल्यावर एकटा रायगड फार काळ आपण लढूवू ‘कत नाही; तो आज ना उदया ‘त्रूच्या ताब्यात दयावा लागेल आणि त्या नंतर ‘त्रू आपली विटंबना करेल. म्हणून त्यांनी ठरवले की, किल्ला ‘त्रूच्या हाती गेल्यावर दया-याचना करण्यापेक्षा आत्ताच त्याच्याशी सन्माननीय वाटाधाटी करून आपणहून रायगडासह ‘त्रूच्या ताब्यात जाणे श्रेयस्कर आहे, असा विचार करून आपल्या जीवास व अब्रुस धोका पोहोचणार नाही, या अटीवर येसूबाई ‘गहुराजे व इतर मंडळी रायगडासह झुलिफकार खानाच्या स्वाधीन झाले. ३ नोव्हेंबर १६८९ रोजी रायगड ताब्यात आल्यानंतर खानाने तेथील दफतखाना जाळला.<sup>८</sup>

रायगड मोगलांच्या ताब्यात जाण्याच्या संदर्भात जेधे ‘कावलीतील नोंद मोठी सूचक आहे. कार्तिक महिन्यांत रायगड झुलिफकारखानच्या स्वाधीन करण्याचे ठरले व तो या दिवशी (शके १६११ मार्ग. ‘ज. ९ रविवार ३ नोव्हेंबर १६८९) त्याच्या स्वाधीन करण्यात आला.<sup>९</sup>

वरील सर्व विवेचनावरून हेच दिसुन येते की, रायगड मोगलांच्या ताब्यात सूर्यांजी पिसाळाने केलेल्या फितुरीमुळे गेला हे फक्त सरदेसाई व कुलाबा गॅझेटियर मांडतात तर मोगल - मराठे यांच्यात तह होतो आणि या तहाने रायगड मोगलांच्या ताब्यात जातो हे यदुनाथ सरकार, चिटणीस बखर, ईश्वरदास नागद, जयसिंगराव पवार आणि जेधे ‘कावली मानते. तरीही सूर्यांजी पिसाळाने केलेल्या फितूरी संदर्भात एक प्रश्न पडतो तो असा की सूर्यांजी पिसाळ १६८९ साली रायगडचा किल्लेदार होता का?

सरदेसाई म्हणतात की, सूर्यांजी पिसाळाने किल्ल्यांचा दरवाजा खानास जेव्हा उघड केला मात्र त्यावेळी रायगडचा किल्लेदार चांगोजी काटकर होता. त्यामुळे सूर्यांजी पिसाळाने किल्ल्याचा दरवाजा खानासाठी उघडला असे म्हणता येणार नाही.

### मोगलांच्या ताब्यातील रायगड -

झुलिफकारखानाने रायगड ताब्यात घेतल्यानंतर येथील दफतरखाना जाळून टाकला. तसेच इतिकादखान उर्फ झुलिफकारखानाने शिवाजीचे सिंहासन फोडले. हस्तगत झालेली दौलत

व दौलतीतील कैद केलेली माणसे यास त्याने कोरेगाव येथे बादशहापुढे रुजू केले. रायगडचा पाडाव करून आणलेली शिवाजीची भवानी तलवार औरंगजेबाने ‘आहूस बक्षीस दिली.’<sup>90</sup>

### रायगड पुन्हा मिळविण्याचा राजारामचा प्रयत्न -

संभाजीच्या हत्येनंतर निर्माण झालेल्या राजकीय परिस्थितीमुळे राजारामला कर्नाटक प्रांतातील जिंजीच्या किल्ल्यावर जावे लागते. राजाराम जिंजी वरून मराठ्यांचे नेतृत्व करतो. रायगड पुन्हा मिळविण्याचा राजाराम प्रयत्न करतो. इ.स. १६९१ जून ४ रोजी राजाराम हनुमंत घोरपडे व त्याचा नातलग कृ”णाजी यास सरंजाम ठरवून दिला. त्यावेळी राजाराम लिहितो, ‘महारा”द्रधर्म पूर्ण रक्षावा हा तुमचा संकल्प जाणून उभयतांस जातीस व फौजखर्चास सहा लक्ष होनांची नेमणूक चालविण्याचा निश्चय करून दिली असे. पैकी रायगड प्रांत ... काबीज केल्यावर पाऊण लाख होन दयावयाचा निश्चय केला असे.

इ.स. १६९२ मे १३ दिवशी राजारामाने मावळांतील लोकांस एक पत्र लिहीले, त्यात म्हटले आहे, ‘सांप्रत रायगड हस्तगत करून घेणे हे कार्य बहुतच थोर आहे, हे रामचंद्रपंताने तुम्हांस सांगितले आहे. तुम्हा गड घेण्याच्या यत्नात आहा. सध्या आम्ही आबाजी सोनदेव यास पाठविले असून त्यास रायगड हस्तगत करण्याची आज्ञा केली आहे. ते करावयाचे राजकारण करितील. तुम्ही त्यांस अनुकुल होऊन रायगडची ‘हारी’ करावी. स्थल हस्तगत करून फत्तेचे वर्तमान कळवा; तुमचे विशेष’ उर्जित करू’ मात्र किल्ला मराठ्यांच्या हाती आल्याचे दिसत नाही.’<sup>91</sup>

### १६८९-१७०७ दरम्यानचा रायगड -

**१६८९** - १७०७ या अठरा वर्षांच्या काळात रायगड प्रत्यक्ष कोणत्या ताब्यात होता? त्यावरील अधिकारी कोण होते? याची माहिती खंडो बल्लाळच्या घराण्याची एक ‘ाखा महाडजवळ पोलादपूर येथे चित्रे आडनावाने राहत होती. त्या घराण्यातील कागदपात्रांनुसार इनकादखन उर्फ झुल्फिकारखान याने राजा सूरसिंग याला रायगडचा किल्लेदार नेमले तर रायगडाखालचा परिसर सिद्दीच्या ताब्यात दिला. रायगडच्या परिसरांत मोगल व सिद्दी यांचा दुतर्फा अंमल सुरु झाला. सूरसिंगाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या

मुलाला राजा शिवसिंगाला औरंगजेबाने रायगडची किल्लेदारी व पाचाडची फौजदारी असे दोन्ही अधिकार दिले.

२७ फेब्रुवारी १७०७ रोजी औरंगजेबाच्या निधनानंतर मोगल मराठ्यांचा प्रांत सोङ्ग दिल्लीला निघाले, त्यामुळे राजा शिवसिंगालाही रायगडवरील आपला अधिकार सोङ्ग दिल्लीला जावे लागले. राजा शिवसिंगाने आपले अधिकार जंजिच्याच्या सिद्दी याकूदखान याच्या हवाली केले. याच्यानंतर जंजिच्याहून सिद्दी याकूदखान याचे मार्फत रायगडकडील प्रदेशाचा कारभार चालू झाला. सिद्दी जोहर हा रायगडचा किल्लेदार झाला.<sup>१२</sup>

### रायगड 'गाहूने घेतला -

औरंगजेबाच्या निधनानंतर मराठ्यांमध्ये वारसा प्रश्नावरून यादवी निर्माण व्हावी व औरंगजेबाचे अपुरे राहिलेले स्वप्न पुर्ण व्हावे म्हणून औरंगजेबाचा पुत्र बहादुरशहा 'गाहूला मुक्त करतो.

'गाहू स्वराज्यात आल्यानंतर सहाजीकच त्याचा ताराबाई बरोबर वारसा प्रश्नावरून संघ'<sup>१३</sup> निर्माण होतो. स्वतंत्र असणाऱ्या मराठ्यांचा वारसदार मोगलांकडून मिळणाऱ्या स्वराज्याच्या सनदांवर ठरणार असे ठरते. त्यानुसार १७१४ बालाजी विश्वनाथाने दिल्लीस ताऊस स्वराज्याच्या सनदा मिळवाव्यात व येसूबाईस आणावे म्हणून बालाजी विश्वनाथाला दिल्लीत पाठविले त्यावेळी एक यादी त्यास दिली त्यात लिहीले होते - स्वराज्य थोरले कैलासवासी स्वामीच्या रायगड व वरकड कोट करून घेणे. आपले राज्य स्थापन झाले तरी तो पर्यंत आपली मुळ राजधानी आपल्या ताब्यात येत नाही. तो पर्यंत खच्या अर्थाने आपण शिवछत्रपतीचे पुर्ण वारस ठरु 'कत नाही अशी 'गाहूची भावना होती. शिवाय 'गाहूचे जन्मस्थान माणगाव तालुक्यातील गंगावली येथे नदीकाठी आहे. हे ठिकाण मूळच्या स्वराज्यातील असून ते त्याच्या ताब्यात आले नव्हते.

या वेळी रायगड जींजिच्यांच्या सिद्दीच्या ताब्यात होता. १७३३ मध्ये जंजिच्यांच्या सिद्दीचा आधार सिद्दी रसूल मरण पावला. त्यानंतर निर्माण झालेल्या परिस्थितीचा 'गाहूने फायदा घेण्याचे ठरवले व आपल्या फौजा रायगडच्या दिशेने रवाना केल्या. रायगड

घेण्यासाठी बाजीराव पहिला, ‘गाहूचा प्रतिनिधी व मराठयांचा आरमार प्रमुख आंग्रे प्रयत्न करत राहिले. या प्रयत्नातून पुढे ५ जून १७३३ रोजी ‘गाहूने रायगड जिंकला. रायगड जिंकण्याचे श्रेय प्रतिनिधींना मिळाले. मात्र रायगड पुन्हा जिंकण्याचा सिद्ददीने प्रयत्न केला असता मराठा-सिद्दी संघ”<sup>१३</sup> पुन्हा निर्माण झाला. १० जानेवारी १७३४ रोजी मराठयांनी रायगड जिंकून घेतला.<sup>१४</sup>

१७३४ च्या डिसेंबर मध्ये सिद्दी-मराठा यांच्यात तह झाला. त्या तहाने रायगड व त्याच्या आसपासचा प्रदेश मराठयांच्या ताब्यात आला. आपल्या वतीने पोतनीस यास कारभारी नेमले. इच्छा असली तरी ‘गाहू रायगडावर कधी गेला नाही व १७७२ पर्यंत पेशव्यांनीही रायगडा बाबत फारसे लक्ष दिले नाही. रायगडचे पूर्वीचे महत्त्व गेले; ते त्यास परत लाभू ‘कले नाही.’<sup>१५</sup>

### रायगडावर पेशव्यांची सत्ता :

रायगड ‘गाहूच्या हाती आल्यानंतर ‘गाहूने यशवंत महादेव याच्याकडे रायगडचा कारभार सोपवला.

‘गाहूच्या मृत्यूनंतर राज्याचा सर्व कारभार पेशव्याने पहावा व छत्रपतीचे उणे पढू देऊ नये असे ‘गाहूने मृत्यूपूर्वी स्वतः ठरविले. त्यामुळे रायगड तालुका छत्रपतींकडे राहू देण्याचे काहिच कारण उरले नव्हते. पण नानासाहेब पेशव्याने व त्याच्या पश्चात्य माधवरावाने ही इ.स. १७७२ च्या आरंभापर्यंत मुळ व्यवस्थेत काही बदल केला नाही.

रायगडची कारभारी यशवंत महादेवाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा विठ्ठल यशवंत रायगडचा कारभारी बनतो. आर्थिक प्रश्नावरून माधवरावाचे विठ्ठल यशवंत बरोबर संघ”<sup>१६</sup> होतो. मात्र या संघ”र्चा निर्णय लागण्यापूर्वीच नोंद्वेंबर १७७२ मध्ये माधवरावाचे अकाली निधन होते. माधवरावाचे रायगड जिंकण्याचे काम नारायणरावाने पुर्ण केले. उत्तर पेशवाईमध्ये रायगडचा उपयोग कैदी ठेवण्यापुरताच होत असे.

### रायगडवरील स्वातंत्र्यसूर्य मावळ्ला -

उत्तर पेशवाईमध्ये मराठा - इंग्रजांची तीन युधे घडून आली. तिसऱ्या इंग्रज - मराठा युद्धात १८९८ साली इंग्रजांनी दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याचा अर्थात मराठयांचा पराभव करत असताना मराठयांची राजधानी रायगड जिंकण्यासाठी कर्नल प्रॉथर रवाना झाला.

१० मे १८९८ रोजी कर्नल प्रॉथर याने रायगड जिंकला. रायगड जिंकल्यानंतर तेथील दप्तरखाना इंग्रजांनी जाळून टाकला.<sup>५</sup>

### समारोप -

मराठयांच्या स्वातंत्र्य सार्वभौम सत्तेचे प्रतिक असलेल्या रायगडचे ऐतिहासिक महत्त्व पेशवेकालखंडात राहिले नाही. ते ऐतिहासिक महत्त्व गेले ते कायमचेच.

### संदर्भ -

- १- आवळसकर, शां.वि., 'रायगडची जीवनकथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. २६
- २- [www.wikipedia.com/raigadh](http://www.wikipedia.com/raigadh)
- ३- आवळसकर, शां.वि., 'रायगडची जीवनकथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे, पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. १४
- ४- आवळसकर, शां.वि., 'रायगडची जीवनकथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, पुणे पहिली आवृत्ती, १९६२, पृ.क्र. ९६
- ५- आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९५
- ६- आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
- ७- आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
- ८- पवार जयसिंग, 'मराठी सत्तेचा उदय', निराली प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००९, पृ.क्र. १३४
- ९- आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९६
- १०- आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ९८

**11-** आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १००

**12-** आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १०९

**13-** आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ११३

**14-** आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. ११४

**15-** आवळसकर, शां.वि., उर्परनिर्दिष्ट, पृ. १८७

---